

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

શાહ બાલુભાઈ દેવનાથ
કે. અંગાણના વડ પાસે
ભાવનગર

માસ્તર જીરધરલાલ ગિરધરલાલ
કે. ૧૨૩૪, રૂપા સુરચંદની પાસે
અમદાવાદ

અ નુ ક મ

૧. ઉપક્રમ	૧
૨. આલજ્વન અને તેના સંસ્કારો	૬
૩. આરોગ્ય	૧૧
૪. વિદ્યાર્થી જ્વનનાં સંસ્કારો	૧૭
૫. વિદ્યાર્થી જ્વનમાં ધાર્મિક સંસ્કારો	૨૩
૬. મધ્યમ વયના વિદ્યાર્થી જ્વનનાં સંસ્કારો	૨૭
૭. માધ્યમિક શિક્ષણનાં પ્રધાન અંગો-વિનય વગેરે	૩૨

પ્રકાશક:
શ્રી સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ
શ્રી જી સાહિત્યવર્ધક સભા
અમદાવાદ

મુદ્રક:
શાહ ગિરધરલાલ કુલશંદ
સાધના મુદ્રણાલય
દાણાપીઠ-ભાવનગર

પ્રકાશકીય—

આ પુસ્તકની જાગ્રિવાન રેટલી છે તે આ પુસ્તકનું વાચન કરવાથી સમજી શકાય તે માટે જ્યાં કહેવું જરૂરી નથી ‘સંસ્કારની સામયણી’ એ પ્રમાણ નીચે લખાયેલા અને ‘કથાજી’ માસિકમાં પ્રકટ થયેલ ભેખો-પુસ્તકોએ અને પુનઃ પ્રકટ કરીએ છીએ. જ્યારે ભેખો પ્રકટ થયા ત્યારે ‘કથાજી’ના સંપાદકે નોંધ કરી હતી તે આ પ્રમાણે છે.

“આપે પ્રજાજનની સંસ્કાર-ધન અત્રે મેકાળજી અને મેન્વાન-કારી વધી ગઈ છે. આ જવાબે પૂ મહાશયજીએ ‘સંસ્કારની સામયણી’ એ ટેકોગ(ટિપ્પ)નીચે એક ભેખમાળા લખવી કહી કરી છે. સંસ્કારની સામયણી સંજયી સૌ કોઈની ફરજ છે તેનો ખ્યાલ આ ભેખમાળા તમને આપશે વાંચી, વિચારી અને જાણવા એવું હોય તે જાણીએ.”

સંપાદ

સવત્ ૨૦૦૪ માં લખાયેલા આ ભેખો જ્યાં પશુ તેટલા જ નહિ પણ તે કરતાં વિશેષ જરૂરી છે તે આ પુસ્તકના વાચન પછી સામ્ય વચ્ચે નહિ રહે

આ લખાણ વાંચીને કાંતોળ જાનવા એવું નથી. ક્યવનજા ઉદારતા ધારેનું છે. એટલે વાંચક કેવળ વાંચે તે કરતાં તેનો કવિત્વ થી પહેલે જોડાયે કાંઈ તેટલો જાણે અને જાનવું જ. કે આવાનો આ પુસ્તકના પ્રકાશન બાબતે પ્રયાસ કાજ છે.

—પ્રકાશક

આર્ય પ્રવ્રતને સંસ્કાર-ધનનો જે વારસો મળ્યો છે, તે વારસો અમૂલ્ય છે એમ સત્તુ કોઈ કહે છે, પણ અમૂલ્ય હોવાને કારણે જ તેના પ્રત્યે વધારે પડતી બેદરકારી ઘણા રાજે છે.

જો બેદરકારીને લીધે અસંસ્કારી અને અનાર્ય કહેવાતા લોકોમાં આજે જે પ્રાથમિક સંસ્કારો જોવામાં આવે છે, તે મૂલભૂત સંસ્કારોનો હ્રાસ આર્ય પ્રવ્રતમાં દેખાય છે. જો હ્રાસ અશૂન્ય છે, જો હ્રાસ નહિં ચાટકે તો તેના વિષમ પરિણામો જે અનેક રીતે સંભળાય છે તે અનુભવવા પડશે. જેટલે જેટલે અંશે વિષમતા વધી છે તેટલે તેટલે અંશે સંસ્કાર-ધન નાશ પામ્યું છે, એ ચોક્કસ છે. વિષમતાને દૂર કરવા માટે લેવાતા સેંકડો ઉપાયો ત્યાં સુધી સફળ નહિં થાય કે જ્યાં સુધી સંસ્કાર-ધનના વિકાસ અને ખીલવણી માટે ઉપેક્ષા રખાયે.

પ્રાથમિક સંસ્કારો કોનામાં કેવા હોવા જોઈએ તેનું દ્વંક દર્શન આ પ્રમાણે છે.

સંસ્કારોનું મૂળભૂત કારણ માતૃ સંસ્થા છે. તે જો પોતાના ઉચ્ચ સંસ્કારો જાળવી રાખે તો દિવસે દિવસે ગૂંચવાતો-જટિલ બનતો આ પ્રશ્ન શીઘ્ર સરલ બનશે.

માતૃપદને પગથિયે ચડતી સ્ત્રીમાં સંયમ એ પ્રથમ આવશ્યક છે. તેનામાં ઇન્દ્રિયો ઉપર સંયમ હોવો જોઈએ. એની આંખ, વિલાસી રૂપ-દર્શનની પિપાસુ ન હોય. એની જીભ-જિહ્વા આરોગ્યને હાનિકારક અને ઉત્તેજન કરનાર આહારના સ્વાદની લોહુપ ન હોય. એની સ્પર્શનેન્દ્રિય, વિજાતીય સ્પર્શની વાંચના પણ ન સેવે. એનું મનોબળ અડગ હોય. એ એવી જીવનચર્યા સેવે કે જોનાર પણ તેને જોઈને શાંત અને નિર્વિકાર થાય. દ્વંકમાં એનામાં ઉછાંછળાપણું ન હોય.

શ્રીજીવનમાં ત્યારણાં જીભું પગધિયું માનવનું આવે છે. માતા અનેલી શ્રીની જ્ઞાનદારી વધે છે. તેને પાતાના જીવનની સાથે જાગૃત્તા જીવન ઉપર પણ પૂર્ણ ધ્યાન આપવાનું હોય છે. સંસ્કારી માતા જ જાગૃત્તાને સંસ્કારી બનાવી શકે છે.

જાગૃત્તાની ધૈર્યજો ઉપર માતાજો ખૂબ યથાર્થ રાખવો જોઈએ, જાગૃત્તાની ધૈર્યજો જાગ છે જોમ માનીને તેના પ્રત્યે દુર્લભ્ય કદવું તે યોદી ગેરસમજ છે. જાગૃત્તાજો, તેનાં જાગી સંસ્કારની અવકાશ રૂપક છે. જોઈએ સારી ધૈર્યજોના સાધનદ્વારા, જાગૃત્તામાં હોઈ પણ દુર્લભ્યજો દેખાય તો તે સત્વર માતાજો કદ કરવી.

જાગૃત્તા દેખું હોય તો અન્ય સર્વ કાર્ય મૂકીને પ્રથમ તે શાસ્ત્રી દેવે છે તે યથાર્થ દીને જાગી હોવું અને દેખાવું કારણ દૂર કરી જાગૃત્તાને શાન્ત રાખવું.

જાગૃત્તાને ઘીન કે વાર્તા જોવા કહેવા-સંવાદાવવા કે જંગમ જાગૃત્તામાં સંસ્કારી પાયાય.

જોક જાગૃત્તા જોઈતા પ્રમાણમાં જ્યાં સુધી ન કેળવવું હોય ત્યાં સુધી અર્થાત્ જોઈતામાં જોઈતા પાયા વર્ષ સુધી માનવ, અન્ય સંતાનની માતા બનવા માટે માનસિક ક્રમિક પણ કરવી નહિ, યાચ તો દેખાવવી. જાગૃત્તા પ્રથમ પાયા વર્ષ સુધી વિશુદ્ધ ચિયક અને સંયમ સાચવવી માતા, જાગૃત્તાને પણ સંયમી-નિર્વિકાર અને દૃઢચારિત્રી સર્વે છે.

શ્રીજીવનમાં માતા યથા પછી કમરાઃ જ્ઞાનદારી વધવા કુદરથાઅમનો સમજમ કુદરજીવનમાં રહેનો કર તેના પર આવે છે. પાતાની રિયતિ પ્રમાણે મર કુદરવત્, નિશ્ચવત્, શ્રીમન્નાર્થમાં ઉદ્યોગ અને ઉદ્યોગવત્ ન રાખવું, મરીન.દર્શન ખિસતા ન કોવનાં કરકસરથી નિર્વાહ કરવે. મિત્ર-વિત્ર, મિત્ર-વિત્ર, હિત-હિત કુલો શ્રીમાં કુદરદીપદે વિરાજ્યા જાદ કરી છે.

કડપ સાથે સગતાને મારણ કરવી સ્ત્રી જ પુત્રવધૂ મરમાં આવ્યા બાદ ઘરને સ્વર્ગસગ સારું થકે છે. આગમ તો સ્ત્રી જીવનમાં મદાનુ નાનિકારક છે.

ઉપરોક્ત સર્વ સ્ત્રીજીવનમાં જરૂરી જે જાનાવ્યું છે તે ત્યારે જ મળે છે અને મળ્યું હોય તો સ્થિર રહે છે, કે ને સ્ત્રી ધર્મને ન ભૂલે, ધર્મસેવનમાં તત્પર રહે. ધર્મ જ સર્વનું સાધન છે. સાધન સિવાય સાધ્યસિદ્ધિ સ્વપ્ન માત્ર છે.

સંસ્કારના સંરક્ષણની જવાબદારી ખીજી કક્ષાએ પુરુષો ઉપર આવે છે. વ્યવહારમાં પુરુષને માથે પૈસા પેદા કરવાની એક માત્ર ફરજ ન હોય? એમ માની લેવાયું છે. પણ તે સદન્તર ભ્રામક છે. વ્યવહાર પૈસા વગર નભતો નથી તે સાચું, પણ વ્યવહાર અને વસુ (ધન) એ જે જ પુરુષને સાધ્ય છે તે સાચું નથી, એટલે પુરુષે પોતાના માનસમાં પ્રથમથી એવા પ્રકારના ખોટા મંતવ્યો-ખ્યાલો પેસવા દેવા નહિ અને પ્રવેશ્યા હોય તો દૂર કરવા.

એવા પ્રકારના જે સ્વાર્થી વિચારો છે તે શિષ્ટજનોની નજરે અતિશય તુરંછ અને વિકાસના અવરોધક છે, એટલે એવા વિચારો ઉત્પન્ન ન થાય તેવું વર્તન કેળવવું. એ વર્તનમાં જોઈતો સૌથી અગત્યનો ગુણ સત્ત્વ છે. અર્થાત્ પુરુષે વિકાસ સાધવા માટે સાર્વિક થવાની ખાસ જરૂર છે. પુરુષ-પુરુષાતન હોય તો જ વાસ્તવિક પુરુષ કહી શકાય છે.

સત્ત્વગુણ સાથે પુરુષમાં આવશ્યક ખીજો ગુણ ઉદારતાનો છે. સાર્વિક અને ઉદાર પ્રકૃતિનો પુરુષ પ્રાયઃ નીતિને પન્થે વિચરનાર જ હશે. એનું વર્તન જોઈને ખીજા એના સ્નેહી સંબંધીઓ ગૌરવ લેશે. બાળવયમાંથી પસાર થતાં પહેલાં જ સત્ય, સત્ત્વ, સંતોષ, સદાચાર ને સંયમ એ પાંચ સકારની સાથે મિત્રતા-સૌહાર્દ સાધી લેવું કે જેથી જીવનભર સુખ પોતાનો સાથ ન છોડે. બાળક

વિદ્યાર્થી મટી યોવનમાં પ્રવેશનાં પુરુષોને માટે જાગે યોવનના ઉન્માદો વિવેકશૂન્ય બનાવી મૂકે છે. જેથી તેમને આદાસાજ, ભદ્રાભદ્ર, પિથાપિથ, વાધ્યાવાધ્ય કે દર્તવ્યાદર્તવ્યનો વિચાર દુશ્વળી પણ સમજ દોની નથી. એટલે જો યોવનનો ઉન્માદ ન થયે જો માટે જૂગ સાવધ રહેવું જરૂરી છે

જો યોવનના ધનગનાટને સવળે જાગે દોરી લેવામાં આવે તો તેથી ઉન્માદના ગેરલાભથી બચી જવાય ને ઉત્તરે લાભ થાય છે યોવનમાં ધનાર્જન માટે નીનિપશયજનનાં છાપ પાટવા-સાચવવા ખાસ કાળજી રાખવી જોઈએ. જો છાપ ત્યારે જ વધી શકે છે કે, જો પુરુષ લોળી ન હોય.

યોવનશુદ્ધ થઈને વૃદ્ધ વય તરફ ધસતો પુરુષ પ્રાયઃ શિથિલ બનતો જાય છે તે વય આવે, ત્યારે બાહ્ય જન્તાજ તરફ સદન્યસ દુર્લભ કરીને શાન્ત દેવન દેવવું જોઈએ.

કેટલીક વખત જોમ પ્રભ થાય છે કે, માત-પિતા અસંસ્કારી હોવાને કારણે સંતતિ અસંસ્કારી થાય છે ને જો બાળકો જો પ્રથમથી જ અસંસ્કારનો બેગ માર્ય પડ્યા હોય છે, તે કોટી ઉન્માદના થતા કેાર્ પાત્ર હીને સુધરી શકતા નથી. જોમની સ્થિતિ તો પુનર્જિત પુનર્જ વર્તી ॥ કેવી થાય છે, જો સાચું છે; છતાં દેવનસકે જો બાળનું નથી મમિ તેવા અસંસ્કારીને યે.અ પ્રબલ પ્રયત્નોપૂર્વક સુધરી શકાય છે. તે પરિણામી પદાર્થ છે એટલે જામ્યા ત્યારથી સવાર સમજી દરેક પેતાનું દેવન સંસ્કાર-સોજથી સુવસિત બનાવે ને સુખી બને.

૨. બાલજીવન અને તેના સંસ્કારો

અર્થે બાળક તરીકે વયની અપેક્ષા થેનાની છે, ને તે જ રીતે લેવામાં આવે છે. એક આઠ વર્ષ સુધીની ઉંમર અને બીજી સાત વર્ષ સુધીની ઉંમર. અઢત્તો મોઢ વાલઃ । એ અને અઢત્તો મોઢ વાલઃ । આ વાક્યો, બાળક કયાં સુધી ગણાયો તેને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

આ બે વયવિધારમાં સમજાવવામાં આવેલા આઠ વર્ષ સુધી એકાદર રહે છે. અને એ રીતે જ બાળક અઢત્તો વાલ્યાર્થ છે, તે અપેક્ષાએ આઠ વર્ષ સુધીનો બાળ કહેવાય છે.

આઠ વર્ષ બાદ અમુક પ્રકારની સમજાવવામાં પ્રગટ થઈ હોય છે, પણ તે સમજમાં પ્રીઠતા આવી નથી હોતી એટલે આઠથી સાત વર્ષની વયના બાળકો માટે “વિદ્યાર્થી” શબ્દ પ્રચલિત છે.

જીવનના આરંભથી ચાર-પાંચ વર્ષનો કાળ શરીરના અમુક પ્રકારના બંધારણમાં જાય છે. ખાન-પાન અને શયન એ ત્રણ પ્રધાનપણે એ જીવનમાં હોય છે. લગભગ એ વય સુધીના બાળકો પંદર કલાક પર્યન્ત નિદ્રા લે છે. પાંચ-સાત વખત તેમને ખાવાની ઓછામાં ઓછી જરૂર રહે છે.

માતા કે અન્ય કોઈ પાલકની પૂર્ણ જરૂરીયાત તે દરમિયાન રાખવી પડે છે.

પાંચ વર્ષ સુધી બાળક જેવું દેખે છે ને સાંભળે છે તેવા સંસ્કારો તે ગ્રહણ કરે છે, એટલે બાળકનાં પાલનની જેને માથે જવાબદારી છે તે તેના સારા નરસા સંસ્કાર માટે પણ જવાબદાર છે.

બાળકના પાલકે તેનામાં માત્ર સંસ્કાર પડે તે માટે સંપૂર્ણ કાળજી રાખવી જોઈએ. જેમ તમ દરીને તેને મોટું દરી દીધું એટલે પત્થું એમ બેદરકારી ન રાખવી જોઈએ. એવી ઉપદેશને કારણે અસંસ્કારી નિષેડેલાં બાળકો પોતાને અને પરને બારદૃષ્ય થઈ પડે છે.

બાળકના સંસ્કાર માટે શું કરવું તેની ટૂંક યાદી આ પ્રમાણે છે-

૧. બાળકના માતા-પિતાએ અથવા જે તેનું પાલન કરતા દોષ તેણે પૂર્ણ સંયમી રહેવું. અસંયમી પાલકો બાળકને અસંયમી બનાવે છે. છુત્તની ઉછાતિનું મૂળબૂત કારણ કોઈ દોષ તો ને સંયમ છે અને અવનતિનું કોઈ પણ કારણ દોષ તો ને અસંયમ છે.

૨. નાનાં બાળકો કોઈ નથી સમજતાં એમ માનવાની રૂએ કોઈ ભૂલ કરે જે કોઈ તેઓ જોયે છે કે સાંભળે છે તે સર્વ તે અદબ કરે છે. ફક્ત તેને જ્યાં કરવાની શક્તિ તેનામાં નથી હોતી.

૩ કોઈ કોઈ બાળક તો બિણદ્રાસ પોતાની સમજને બચાવે પણ કરે છે.

૪ જુનાગીની એક વાત છે. ફક્ત ૧૧-૨ વર્ષનો બાળક હતો. ૬ જુનાગીના પદખામાં તે જુતો હતો. બાળકનો પિતા તે શયનખટમાં બાંધેલો. પોતાની પત્ની સ.મ. પ્રજ્વલ વાર્તા-ચંદ્રા કરવાની શરૂઆત કરતાં જ સળે મોઢે રહેતા બાળકે શુભ દેવચી લીધું, પદપું ફરી ગયો. એ બાળક મર્યાદા રહ્યો.

ઉપરની દર્શિત કોઈ કારણ નવલ એવી નથી પણ ખરબક બનેલી વાત છે. એ દર્શિત બનવાનોય છે એમ દરેક ર.મ.ક. દ.ત.ને લેખકો સિવાય નહિ રહે.

એથી સમજવું જોઈએ કે, માનની આદી યા નરસી, ઉગિ કે અનુગિન દરેક એવા બાળક સમજી શકે છે, જાણી શકે છે.

ગર્ભમાં રહેલ બાળક પણ ત્યારે તેની માતાના આરા અન નરસા સંસ્કારો શરૂ કરે છે, તે જન્મ્યા પછી પૂછવું જ શું? માટે બાળકના ભક્ષા ખાતર પણ તેના પાસે સંયમી જાનવું જરૂરી છે.

બાળકના પાસે પોતાના વચનવ્યવહાર ઉપર ખૂબ ખ્યાલ રાખવો. જેવું તે સાંભળશે તેવું શીખશે. વચનવ્યવહારના બે પ્રકાર છે. એક તો બાળકની સાથે સીધો સંબંધ રાખતો ને બીજો બાળક સાંભળતો હોય ત્યારે બીજા સાથેનો.

તેમાં અતિશય નાના બાળકને સુવચવા માટે ગીત વગેરે ગાવામાં આવે છે તે અને તે રાતું હોય ત્યારે છાતું રાખવા માટે ધાક-ધમકીના શબ્દો કે બીજા કોઈ શબ્દો તેને સંભળાવવામાં આવે છે તે.

તેમાં ગીત યા વાર્તા બાળકને જે કહેવામાં આવે તે ગમે તેવાં ન હોવાં જોઈએ. બાળક સત્વશાળી અને ધાર્મિક બને એવાં ગીત અને વાર્તા કહેવાં જોઈએ.

શિવાજીને શૂરવીર સર્જવામાં જીજ્ઞાસાએ ગાયેલા હાલરડાંને નાનોસૂતો હિસ્સો નથી.

સતી મદાલસાએ ગીત ગાઈ-ગાઈને પોતાના સંતાનોને અધ્યાત્મ માર્ગે દોર્યા હતા, એ વાત પણ પ્રચલિત છે.

બાળકની જનેતાએ જાણવું જોઈએ કે, જેનો નવ-નવ મહિના ભાર વહન કર્યો છે, તેને જન્મ આપ્યો ને જેમ તેમ કરી ઉછેરી લીધો એટલે પર્યુ એમ નહિ પણ તે નામાંકિત બની પોતાનું કુળ અજવાળે, બાપ-દાદાની આગરૂને બટ્ટો ન લગાડે એવો થાય, એમ માનવું જોઈએ અને એવો જનાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

બાળના વાતાવરણમાં આપણને ઠેર ઠેર જોવા મળતો કે-
બાળકને કુવણવણ માટે આશા આપનાં બીજો દેટલા સાધારણ
છે. કુટુંબ અને સંસારની દેટલીક દરીકતો તથા કનક શબ્દો
બાલુ બાળબીજોમાં હોય છે. આ લીલુંપાનું વાતાવરણ બાળકની
ઉત્તમિનું પ્રેરક કર્મ દીને જાણી શકે ?

બાળક શીનું હોય કે નોકાનું જાણી પચવનું હોય ત્યારે તેનું
શાંત કરવા ને ઉપાયો-ધારણમરીના શબ્દો, યાત્રી આશિના અવાજો,
વાદ્ય આગો, બાંધો આગો, લઈ જાઓ-ઈત્યાદિ હેવામાં આવે તે
ને સદાનુર અનિવારનીય છે એથી બાળકમાં બીજાને અવના શબ્દો
ધર કરી જાય છે બાળકને શીનું શાંત રાખવાનો આદર્શ શકે
ઉપાય જો છે કે-ને શાંતી શોધે છે ? તેના કારણે તપાસવા
બાળકને શોવાનાં પ્રધાનતા જે કારણ હોય છે-એક જ કુખ્ય ધમું
હોય છે ને, બીજું તેના શરીરમાં કંઈપણ ખીસ થતી હોય છે એ એ
કારણોને સાચા કર કરવામાં આવે તો બાળક સુવત શાંત કર્મ જાય

બાળક સાંભળતું હોય તેવી રીતે બીજાની સાથેના અવધારમાં
જાતુ કાળજી રાખવી જોઈએ સદાસર્વા મન-સમસ્તરતો જન । એવું
શોતા કરે છે તેવું જ સામાન્ય જન શિખે છે, એ બદલાર છે

સારા બાળના માત-પિતાઓ પણ આ દરીકત ધર અનિરાધ
દુર્લભ રાખે છે તેમાંય માતાની આશામાં જન અસંસ્કારિત
હોય છે ઘરમાં કામ કરતી નોકરીને કે પેતાની પુત્ર-પુત્રી વડે
સંતતિને માટે સ્ત્રીકમાં ને સંભાળનો વાજર છે અને તેની સદે
કાંકાપણ અસાધે છે, તે બદલાર શોધનીય છે. તાત્કાલ અવધાર
જીવનમાં અસંસ્કારના પ્રવેશ માટે દાર છે.

સંસ્કારી કુટુંબોમાં વિદેક કાર્ય અવધવામાં આવે છે. ન મર
કુટુંબ માટે કંઈપણ કર્મ કે-તેમના ઘરના અંદરમાં કર્મ

આવી હોય અને તેને ગદાર કાઢતી હોય તો નેઓ “ જા! જેન ગદાર નીકળો....મૃત્યાદિ” શિષ્ટ વચનોથી ગદાર કાઢવા. એ પ્રમાણેના શબ્દવ્યવહાર માટે કારણ પૂછતાં નેઓ જણાવતાં ‘ ગધેડીને ગધેડી કહીએ તો જાળક એ શબ્દ જોડતાં શીખી જાય અને જેના તેના પ્રત્યે એ પ્રમાણે જોડ્યા કરે.

પૂર્વના કાળમાં ધર્મનિષ્ઠ કુટુંબો જાળકમાં અને કુટુંબમાં િસારા સંસ્કાર પડે તે માટે-સાચકાળે એકકા મળી સારી-સારી વાતો કરતા, નીતિ અને ધર્મની કથાઓ કુટુંબના વિશિષ્ટ પુરુષો સંભળાવતા. અંદરઅંદરની વાતચીતના પ્રસંગમાં પણ યક્ષકા કે અશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો આવતા નહિ.

માટે જાળકને સંસ્કારી જનાવવા માટે તેના પાસકે પોતાના વચનવ્યવહાર ઉપર પૂરતી કાળજી રાખવી જોઈએ.

૩. આરોગ્ય

જાગૃત્વને સંસ્કારી બનાવવા ત્રીજું આવશ્યક અંગ જાગૃતના શરીર-મનના આરોગ્ય સંબંધી છે.

પાંચ વર્ષે શુધ્ધી જાગૃતના આરોગ્ય ઉપર ખાસ સાવધાની રાખવાની આવશ્યકતા છે. પ્રાચીન વયનો આપણને કહે છે કે તિમ્બાઈ જરૂર સર્વગામજ્ઞ શરીર એ નિશ્ચયે ધર્મનું પ્રધાન સાધન છે. એ જ ઉછિને સહેજ દેશ્વાર સાથે વિચારીએ તો શરીર માટે કઠી શકાય કે તિમ્બાઈ જરૂર સર્વગામજ્ઞ શરીર એ ખરેખર સર્વનું શુભ સાધન છે. 'ચહેરું શુભ તે જાતે નર્મ' 'શરીર શુભી તો સર્વ વાતે શુભી' ઇત્યાદિ વચનો શરીરના આરોગ્ય ઉપર ખૂબ ગાર મૂકે છે.

એ શરીરનું મુગમુગ જંધારણ શરીરના પાંચ વર્ષમાં જ પ્રાય છે પ્રારંભના પાંચ વર્ષે શુધ્ધી જાગૃતના આરોગ્ય માટે તેનું ખાસ સાવધાની રાખવી જોઈએ.

આરોગ્યનો શુભ આધાર આઠાર ઉપર છે.

અહિં અપણું આઠારના સાંભળી પીંજીશ ન ઉતરીએ તે વચ્ચે એટલું તો ખાસ અણુ કહી છે કે-અમુક આઠાર, અમુક પ્રકારનું પાપણ અપનાવે છે, ને અમુક આઠાર, અમુક પ્રકારનું તુકશાન કરનાર છે.

જાગૃતના શરીરને મારક અવરો અને સારી રીતે દર્દીને મુદ્દ કરતો સારિયો આઠાર, ઠોઠ દોષ તે તે દ્રવ્ય છે.

પશુપત્રપ્રધાન આર્યાવર્તમાં પૂર્વે પાંચ વર્ષ સુધીના બાળકને દેવળ દ્વંધ ઉપર જ ઉછેરવામાં આવતાં હતાં. દ્વંધમાં પણ બાળકની જન્મદાત્રી માતાનું દ્વંધ બાળકને સૌથી વિશેષ સિત્તાદારી અને પોષક છે. સંયમી માતા બાળકને પોતાના દ્વંધથી આજ્ઞામાં આજ્ઞાં ત્રણ વર્ષ સુધી પોષણ આપી શકે છે. ચાર ચાર વર્ષના બાળકને પણ સ્તનપાન કરાવતી જનેતાઓ ક્યવિત ક્યવિત જોવામાં આવે છે.

માતાના દ્વંધથી ઉતરતી કદાચ બાળકને માફક આવતું, આરોગ્યને હાનિ નહિ પહોંચાડતું પોષક દ્વંધ બકરી અને ગાયનું છે.

વિલાસ-વિકૃતિ અને અસંયમમાં અતિશય આગળ વધી ગયેલી આજની પ્રવૃત્તિ બાળક પોષણ અને આરોગ્ય તરફ ખૂબ બેદરકારી સેવે છે.

આજની માતાઓ પૂરતો સંયમ સાચવતી નથી. અસંયમનો ભોગ બનેલી જનેતાઓ નંખાઈ ગયેલ શરીરથી કંટાળી જાય છે. પોતાના જ બાળકને પૂરું એક વર્ષ પણ સ્તનપાન કરાવવું એ તેમને ભારભૂત લાગે છે.

બાળકના આહારમાં બીજું ધ્યાન એ આપવાનું હોય છે કે, તે ક્યારે-ક્યારે ભૂખ્યું થાય છે, કેટલું દ્વંધ પીવે છે, દિવસમાં કેટલી વખત પીવે છે, એક વખત ખાધા પછી ફરી કેટલા કાળે તેને પીવાની રુચિ જાગે છે, ઇત્યાદિ નિયમિતતા ઉપર ખાસ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

ગમે ત્યારે ગમે તેમ બાળકને આપવામાં આવતો આહાર અપકારક બને છે.

આહારની સાથે સંબંધ ધરાવતું થોડુંક બાળવૈદ્ય પણ બાળકના પાલકે જાણી લેવાની ખાસ જરૂર છે.

દવા જે રીતે દર્દને દૂર કરનાર છે, તે જ રીતે જો દવા ઉચિત રીતે લેતાં કે દેતાં ન આવડે તો નવા દર્દને જન્મ આપનાર છે, વિષ છે. આગશરીર ઉપર દવાની આરી કે માઠી અસર તરત જણાઈ આવે છે.

આગકને વ્યાધિ થવાનાં ખાસ કારણો ત્રણ છે:—

૧. માનના શરીરના દોષો ધાતુગુણના આગકના શરીરમાં જ્યાંથી આગકને રોગ થાય છે. ૨. દાંત દુનવાના કાળ દરમિયાન આગકનું શરીર, જે ભરાબર ધ્યાન રાખવામાં ન આવે તો દાંતનું યોગ બને છે. ૩. શબ્દી-જેજ, ગરમી ઈત્યાદિ અનુજન્ય વાતા-વરણને લીધે અશુદ્ધ વ્યાધિ થઈ આવે છે.

વ્યાધિને દૂર કરવાનો તારો ને સહેલો ઉપાય જો છે કે—તેનાં કારણો સોધી પ્રથમ સત્વર દૂર કરવાં. જે કારણથી જે વ્યાધિ થયો હોય તે કારણ દૂર થયે વ્યાધિ રીધે દૂર થાય છે કારણ આત્મ શબ્દીને દાંત દરખવા ખાટે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તે સર્વે ખાટે આગે નિષ્ફળ જ દોષ છે, એટલે આગકના વ્યાધિનું નિદાન આત્મીને ઉચિત ઉપાયો લેવાથી તે તુરત તદુલ્લભ બને છે.

જેનાં શરીર તંદુરસ્ત રહે છે, તેની માનસિક તંદુરસ્તી પણ ખાટે આગે સારી દોષ છે.

શારીરિક આદામનું એક ધીળું જન્મ સ્વભાવ છે આગક પાતે અણસમજી અને અવિહસિત દોષને કારણે, સ્વયં મસિતના દૂર કરી શકતું નથી, એટલે આગકને સ્વયં રાખવાની જવાબદારી તેના પાતકનો છે. જે આગકના આદામને નિયમિત અને અવરિદ્ય કરવામાં આવે તો તેના પાતકનું પણ સમયસર અને નિયમિત બને, એ અવરિદ્ય નથી અનિયમિતના તો એ જ બનેલાં બનશે, જે તેમના પાતકો અણકેગવ. એક દોષ તે. કલોકે, સુધી રહ્યા.

પણ રહે છે, ને ગંદકી ચૂંચ્યા કરે છે. અને ઉપરથી એ અનિયમિત ખાણકોના પાણકોને પણ એટલું જ ગમગન્યન મહેતું પડે છે. એવા ખાણકની માના છટકી ખાણકને લઈને કે મર મૂકીને બહાર લાંબા સમય માટે જઈ ગઈની નથી. બીજી બાબુ નિયમિત રીતે આલતી ઘડિયાળની માફક કેટલાએક ખાણકો આવી ખાણનામાં સુવ્યવસ્થિત રહે છે, અને એ રીતે તેઓ પોતાને તથા પરને એમ બન્નેને ઓછા ઉપાધિરૂપ થાય છે. મુકોમન અંગેષાંગવત્તું રમાળીય-રૂપાત્તું ખાણક પણ બે અગ્રીયની સ્થિતિમાં અવ્યવસ્થિત હોય તો તેને રમાડતાં ને લેતાં બીજા અચકાય. જ્યારે એ ખાણનામાં નિયમિત રહેતા નાના ખાણકને કલાકોના કલાકો મુખી બહાર લઈ જતાં કોઈને ભીતિ રાખવી પડતી નથી.

આ ખાણતમાં કેટલાએક નાની વચના-તદન નાની વચના ખાણકો પણ એવી ચતુરાઈ દાખવે છે, જે લોકને બીજા આશ્ચર્ય પામે. પોતાને મળમૂત્રની હાજત થતાં તેઓ અમુક રીતે પોતાના પાલકને ખગર-ભાન કરાવે છે, ને ગંદું વાતાવરણ થવા દેતાં નથી. જ્યારે કેટલાએક આલુધડ ખાણકો અમુક વચના થવા છતાં તે-ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં અને ગમે તેના ખોળામાં કે હાથમાં હોય તો પણ મળમૂત્ર વિસર્જન કરે છે ને કંટાળો નીપજાવે છે; પણ આવા સંયોગોમાં ખાણક ઉપર કંટાળો કરવો એ ઉચિત નથી. એને કેળવવું એ ઉચિત છે. ગંદા વાતાવરણથી પણ કેટલાએક અસંસ્કારો જન્મે છે ને ઘર કરી જાય છે. સ્વચ્છ વાતાવરણથી સારા સંસ્કારો પડે છે.

સ્વચ્છ ખાણક બીજાને આકર્ષે છે.

ચોથું એક અંગ રમત-ગમતના સાધનોનું છે. ખાણક વારંવાર પજવે નહિ, ડબલ કરે નહિ, તે માટે તેને રમવા માટે જુદા સાધનો રાખવામાં આવે છે. જાગૃત અવસ્થાનો વધુ વખત ખાણકો, એ રમકડાના સહવાસમાં જ વીતાવે છે.

રમકડાં અને રમકડાણે એ બન્ને દેવા દેવા બોલ્યે એ માટે મહાજા જોડા માણસો વિચાર કરે છે. દુકાના એ બાજુ ને દીને વિચારવાની રહે છે. એક સંસ્કારની અપેક્ષાએ અને બીજી આરોગ્યની દૃષ્ટિએ.

પ્રથમ બાજુને માટે પસંદ કરવામાં આવતાં રમકડામાં કે તેમાં બગલ ચિત્રણ દોષ, જેમાં આકૃતિઓ વિચિત્ર દોષ, નીચી માળકાના મન ઉપર અસરણ છાપ પડવાનો અંભય દોષ એવા રમકડાંઓ સર્વથા ન્યાય છે. બાજુને રમકડાણે જે કાંઈ શાખામાં આવે તે પણ એ અસંસ્કારી અને અસમ્યક દોષ તે તે પણ તે જ કાણે છોડી દેવા યોગ્ય છે.

બીજી બાજુ બાજુજવાવને લઈને તેને જે કાંઈ દાથ આવે છે તે તરત મોઢાં નાંખે છે. એટલે રમકડાની પસંદગીમાં પણ એ ધ્યાન આપવા લાયક છે કે-જે વસ્તુ બાજુને માટે રમકડાં તરીકે લેવામાં આવે છે, બાજુને આપવામાં આવે છે, તે બાજુ મોઢાં નાંખે છતાં તેના આરોગ્યને નુકસાન કરવાર નથીને! રખાવના રમકડાથી શરીરને હાનિ પહોંચે છે. એવા રમવાયા રમકડાં પણ અપકારક છે. એટલે એવાં રમકડાંઓ જાતને ન આપવા જોઈએ જે રમકડાંઓ બાજુના મન ઉપર સારા સંસ્કાર ઉપજાવે બાજુના જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરે, બાજુના શરીરને પણ ધોષક અને એવા રમકડાં પસંદ કરવા જોઈએ, એકાદર બા.ગુણ એવી રીતે કેળવાવું જોઈએ કે-બાજુ અવિધમાં પણ ધોવાના તે જીવનમાં સંસ્કારની કુવાલ સંસારમાં ફેલાવે તે પ્રયત્ન સંસારને એ સોવજાની શુભાસિત કરે.

કેવીક વખત બાજુ રાવે છે ત્યાર કીટે ભ.એ. એવી સમજ દેવ છે કે-બાજુ જુલું રહ્યું દે.ત્યાર રાવે, પણ એકાદ-

વ્યવહાર મોટે ભાગે વ્યાપારપ્રધાન હોય છે. વ્યાપારમાં ગણતરીની ખૂબ અગત્ય રહે છે એટલે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગણતરીને પાથો મજબૂત હોવો જોઈએ. આટલું પ્રાથમિક શિક્ષણ લેનાર દોઢ પળ વિદ્યાર્થીને ગણતરીના કોઈ સાધારણ પ્રશ્ન કરવામાં આવે ત્યારે તે કેટલો મૂંઝાય છે ને કેવી ગડમથકમાં મૂકાય છે, તે જોતાં સહેજે જણાઈ આવે કે, આજ-કાલ ગણતરી કરવામાં ખૂબ કચાશ રહે છે ત્યારે ભૂતકાળમાં તે વિષય, ખૂબ સારી રીતે શિખવવામાં આવતો.

ધૂડી નિશાળમાં ત્યારે નાનાં-નાનાં બાળકો પંક્તિબદ્ધ બેસી રહીને ઉંચે અવાજે મોંપાટ લેતા ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓમાં આંકન સંસ્કારો કેવા ઉડા પ્રવેશે છે તે સ્પષ્ટ દેખાતું. ને તે સ્મરણ સર્જાતું સંગીતમય-ગાળ સુરીલું વાતાવરણ ઘડીભર જોનારને થંભાવી દેતું. આજ એવા દર્શન દુર્લભ યમ પડ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ગણતરીના સંસ્કાર દૃઢ પડે તે માટે પલાખાં પૂછવાને રિવાજ પણ પ્રાચીન શિક્ષણપદ્ધતિમાં હતો, વિદ્યાર્થીઓમાં અરસ પરસ જ્યારે પ્રશ્ન પૂછાતા ત્યારે સ્પર્ધા અને ચડ-ઉતરથી જન્મત સ્વમાનની લાગણીઓ થતી અને તેથી તે વિષય તૈયાર રાખવો વિદ્યાર્થી હંમેશા ઉદ્યમ કરતો.

આંક પણ વિદ્યાર્થીને ઓછા ભણાવવાના ન હતા. અગ્યાર સુધીના આંક સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થીને આવડતા. તે વખતના ૯-૧૦ વર્ષના વિદ્યાર્થી માટે સહેલામાં સહેલો ગણાતો પ્રશ્ન આજના ઠીક ગણાતા કોઈ પણ તે કક્ષાના વિદ્યાર્થીને પૂછવામાં આવે કે, બારા-બારા કેટલાં ? તો માથું ખંજવાળવા લાગશે અથવા તો (બાર ગુણ્યા બાર) $12 \times 12 = 144$ કરીને જવાબ આપશે.

રામના આંક મોઢે રાખનાર વિદ્યાર્થી આજે ગોત્યા પણ નહિ જડે. હા, હજી પણ પ્રાચીન આંક શિખવાની રીતિને જાળવ

રાખનાર મારવાડ છે. ત્યાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ વિવચમાં આગળ વધેલા મળી આવશે.

(સાડા-ત્રણ) હા ના આંક કે જે ઊંડાના નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેથી પણ આગળ (સાડા-ચાર) હા ના આંક ઢંચા તરીકે મારવાડ-માં શિખવવામાં આવે છે. યાદ રાખવામાં આગળ પડતાં વિદ્યાર્થીઓ હા થી પણ આગળ પા વગેરે ઠેક (સાડા-નવ) હા સુધી શિખે છે. તે જ કારણે બીજી જાળતોમાં મંદ ગણાતો મારવાડી વર્ગ આ ગણત્રીની જાળતમાં સો કરનાં મોખરે આવે છે. જ્યારે ગણત્રીમાં કાચા વિદ્યાર્થીઓ અદ્ય પ્રયત્નમાં સાધ્ય વાચનકળામાં ઠીક જણાય છે.

આ જાળ વિદ્યાર્થીઓને જ્યારે નવી નિશાળમાં ભેસાડવામાં આવે છે, ત્યારે એક હઠીકત સ્પષ્ટ દેખાય છે કે-તે જાળક આનંદથી હક્તે મોકે નિશાળમાં નથી જતો. તેને પરાણે ભેસાડવો પડે છે, પછીથી પણ જાળજભરીથી તેને નિશાળે મોકલવામાં આવે છે. કેટલીક વખત ટાંગડોગી કરી નિશાળે લઈ જવામાં આવે છે. એટલે વિદ્ય તરફ જાળકનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ નથી એ સ્પષ્ટ છે.

જાળ-માનસ સિવાય આકર્ષણ માટેની સામગ્રીની ખામીઓ પણ તે અંગે પૂરી જવાબદાર છે. તે સામગ્રીઓમાં કેટલીક આ છે.

૧. જાળ-માનસને સમજીને આનંદ આપી વચમાં રાખી શકે તેવા શિક્ષક ભેદ્યો.

૨. નાના જાળકો માટે મન-પસંદ વાતાવરણ નિશાળમાં રહેવું ભેદ્યો.

૩. જાળકને આકર્ષણ માટે પ્રલોભનોની અમુક વ્યવસ્થા ભેદ્યો (કેવળ પ્રલોભનોનું આકર્ષણ જાળકની માનસિક સ્થિતિમાં એક પ્રકારના કુસંસ્કાર જન્માવે છે. એટલે એવી કોઈ લાલચુ વૃત્તિ જાળકમાં ઘર કરી ન જાય તેની પૂરેપૂરી તકેદારી રાખવી આવશ્યક છે.)

૪. પ્રકૃતિથી મિલનમાર જાળકોનો સ્વપ્ન.

૫. નિશાળે જવાથી થતા લાભની સમજૂતી જાળકો સમજ શકે તે રીતે તેને આપવી.

૬. નિશાળે ન જાય તો સાત્ત્વિક ભયની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી.

૭. વિદ્યાને અનુરૂપ જાળકના પાલકવર્ગનું વાતાવરણ.

કેટલેક સ્થળે જાળકો માટે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના કેટલાક અંગો સાચવીને જાળકેળવણી માટેની શાળાઓ ચાલે છે. જેને મોન્ટેસરી પદ્ધતિની શાળાઓ કહેવામાં આવે છે, તે પશુ તેમ વિદ્યાની સ્થિરતા અને વિકાસ કરતાં જાળકને પ્રસન્ન રાખવાનું લક્ષ્ય વધુ પડતું મદત્ત્વનું થઈ જવાને કારણે જાળકને માટે તે રીત પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિમાં અસફળ નીવડી છે, માટે ઉચિત પ્રયત્નો જરૂરી છે. ઉપર જે વાત ચર્ચા તે સર્વ વ્યવહારિક કેળવણી અંગે થઈ. આજ-કાલ જીવનમાં વ્યવહારિક કેળવણીએ એવું સ્થાન જમાવ્યું છે કે તે વગરનું જીવન જીવન જ ગણાતું નથી. સાથે જ પશુ નિશ્ચિત છે કે જીવનવ્યવહારનું તે એક આવશ્યક અંગ હોવાથી વ્યવહારના સ્થિતિ લોકો તે માટે સર્વ કાંઈ કરી છૂટશે. વ્યવહારનું શિક્ષણ પોતાના જાળકને ગમે તેમ પણ અપાવશે; કારણ કે દરેકનું દૈનિકિયં પોતાના ઔદિક જીવન પૂરતું સંકુચિત થયું છે.

ખીજી જાળી આર્યાવર્તનું જે વિશિષ્ટત્વ તેના પારલૌકિક હિતના શિક્ષણને લઈને છે, તેના તરફ અત્યંત દુર્લભ અપાયું છે. આત્મા, પરલોક, પુણ્ય, પાપ વગેરેમાં જે શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય, આત્મા વગેરે છે એમ જે દૃઢપણે માનતો હોય, આત્માદિના અસ્તિત્વમાં જેને સહજ પણ શંકા ન હોય, તે 'આર્ય' કહેવાય છે.

આર્યનું દૈનિકિયં કેવળ આ લોક પૂરતું ન હોય. તે પરલોકમાં સાથે આવે, ત્યાં જીવન ઉન્નત રહે એવા કર્તવ્યો અહીં કરે. તે

૧ કર્તવ્ય અંગેનું શિક્ષણ તેણે પ્રથમથી જ લીધું હોય. આજે બાળકને અપાતા શિક્ષણમાં પરલોકના કિતની વાત દૂર રહી, આલોકના કિતની વાત પણ યથાસ્થિત આપવામાં નથી આવતી, એ દુઃખદ ઘટના છે. પરલોકની સુન્દર સ્થિતિમાં પ્રધાન હેતુબૂત ધર્મ છે અને આ લોકની સુન્દરતામાં પ્રધાન કારણ નીતિ છે. આજનું શિક્ષણ લીધેલો વર્ગ ધાર્મિક નહિ જેવો છે ને નીતિના ધોરણમાં શિથિલ છે.

નીતિમાં સારી રીતે સ્થિર રહેતો માણસ ધાર્મિક સ્થિતિમાં પ્રવેશ માટે યોગ્ય ગણાય છે. નીતિ વગરનો માણસ ધર્મના આચરણ સેવતો હોય, તો તે માટે ભણે દંભમાં બાય છે. નીતિમાં સ્થિરતા કેળવવા માટે સત્ત્વ સૌથી આવશ્યક છે. મન્દસત્ત્વ માણસ નજીવા કારણસર નીતિના પગથીએથી ઉતરી પડે છે. એટલે બાળકને સાત્ત્વિક બનાવવા માટે પ્રાથમિક શિક્ષણમાં તેના ઉપાયો યોગ્ય લેખે.

વાર્તાદ્વારા બાળકમાં સારા સંસ્કારો ઉતરે છે, એટલે બાળકને કહેવામાં આવતી વાર્તાઓ સત્ત્વપ્રધાન હોય તો બાળક સાત્ત્વિક વૃત્તિનો બને. જો સત્ત્વની ખીલવણી સારી થાય તો સાદસવૃત્તિ આપોઆપ ખીલી નીકળે છે. સત્ત્વવાળાનું સાદસ કરી પણ અવિચારી હોતું નથી અવિચારી સાદસ કરતાં તેને સત્ત્વ જ શેકી શકે છે. વિચારપૂર્વક ઉચિત સાદસ કરીને સાત્ત્વિક માણસ નામના મેળવે છે. સત્ત્વ અને સાદસની સાથે જરૂરી બીજા બે ગુણ સત્ય અને સદાચાર છે. તેનાં બીજ પણ પ્રથમથી જ પડવાં જોઈએ.

હાલમાં બાળકને કહેવાતી વાતો કાં તો રમૂજ હશે, નહિ તો પ્રેમપ્રધાન હશે. કેટલીક સાદસકથાઓ પણ બાળકને કહેવાય છે. પણ તે એવી કે તેથી બાળકને સાદસ કરવાની પ્રેરણા ન મળે, પણ તે આશ્ચર્ય અને આજુબાજુની લાગણી અનુભવે. સત્ત્વ-પ્રધાન વાત તો નહિ જેવી જ નજરે પડે છે.

ජාය 'ඉ' වීම් 12 දාට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට දුන් 4 ක්වි
විහි ඉන් 23 12 වන ප්‍රාග්ධන කාලයේ දැන් දුන් 'ඉ' හි
තෙවන 2 12 දාට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට දුන් 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි

තවත් 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි

'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි

'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි
12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි

12 වන 23 12 ක්වලට 'මෙහෙය' 12 ක්වලට 'ඉ' හි

નાના બાળકોમાં વિદ્યાર્થી તરીકે પ્રથમથી તે નીતિના ધોરણમાં સ્થિર બને તે માટે આટલી કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

૧. બાળક સભ્યતાપૂર્વક બોલતાં અને ગમતાં શીખે.
૨. બાળકે ગમે તેવો ગુન્દો કર્યો હોય પણ અન્ય બોલે.
૩. નકારી ચેષ્ટાં, નછાજતા તોફાન વિગેરે ન કરે.
૪. શિક્ષક અને સહાધ્યાયી તરફ વિનય અને સન્માન રાખે.
૫. સ્વાર્થસાધુવૃત્તિ તેનામાં ન પ્રવેશે.

આ અને એને મળતાં કેટલાંક ગુણો જે પ્રથમ બાળકમાં આવશે, તે નીતિનું ધોરણ સુંદર અને વ્યવસ્થિત આપોઆપ બની જશે. નીતિમાં સ્થિર બન્યા પછી ધાર્મિકતા ખૂબ સ્થિર બને છે.

૫. વિદ્યાર્થી જીવનમાં ધાર્મિક સંસ્કારો

વિદ્યાર્થીઓમાં ને તેમાં પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ હેતાં વિદ્યાર્થી-ઓમાં ધાર્મિક સંસ્કારના બીજકો ત્યારે જ આવે કે, જ્યારે બાળકનું આત્મજાતનું ચાતાવરણ ધાર્મિક હોય. ને કુટુંબમાં બાળક ઉછરેલો હોય, તે કુટુંબ ધાર્મિક રીતરિવાજોનું સારી રીતે પાલન કરતું હોય. બાળમાંનસ ઉપર સૌથી વધારે અસર ચાતાવરણની પડે છે. એટલે વિશુદ્ધ ચાતાવરણ એ જરૂરી અંગ છે.

એ અંગ, આ રીતે સચવાય, બાળક ને ધર્મનો હોય, તે ધર્મના દેવ તત્ત્વ ઉપર બહુમાન બાળે, એવા અચરણ તેની પાસે કરાવવા. દેવની ઓળખાણ, દર્શન અને મહત્ત્વની વાતો બાળકને કહેવી. ધર્મશુભ્રના સંસર્ગમાં બાળકોને મૂકવા. ધર્મશુભ્રની વિશિષ્ટતા બાળકના હૃદયમાં ઉતારવી. શુભ્ર પ્રત્યે પૂજ્યશુદ્ધિ ઉત્પત્ત કરવી. ધર્મના સૂક્ષ્મ વિચારો નહિ પણ સ્પૂગ વિચારો બાળકને સમજાવવા. તે સંબંધી વાતો બાળકને રુચે એ રીતે કહેવી.

જૂતકાળમાં બાળકોને શિક્ષણ આપ કરીને એવા ધાર્મિક પુરુષો ભારત આપવામાં આવતું કે જેથી ધાર્મિક વિચારો સ્વાભાવિક રીતે બાળકમાં પ્રવેશના.

આજ શિક્ષણમાં એવી કોઈ પણ જાતની વ્યવસ્થા નથી. ઊંટનું ધર્મ-વિરોધી વિચારો ધરવતાં શિક્ષિતોને હાથે બાળક કેળવાય છે. એટલે એ કુમળા માનસમાં એવા એરી બીજકો પડી જાય છે કે, જીવનમાં ધર્મ કરતાં જુદી દિશામાં જ તે ચાલ્યો જાય છે. ધર્મ પ્રત્યે સજ્ઞાવ વધારવાની વાત તો દૂર રહી પણ પૃષ્ઠા ન વધે એટલું જ સચવવામાં આવે તો ઘણું છે. બાકી

વાતચીત અને વાત્તાવરણમાં ધર્મભાવના પ્રત્યે એટલી સંમત દર્શાવવામાં આવે છે કે, તેથી આગળ વધતો આગક ધાર્મિક તે નથી બનતો પણ ધર્મવિરોધી બને છે.

આમ થવામાં ખાસ કારણ તો એ છે કે-શિક્ષિતો જની પાસે બાળક ભણે છે તે વર્ગ, ધર્મ અને ધર્મની મહત્તા સમજતો નથી. શિક્ષકના પોતાના હૃદયમાં ધર્મ નહિં હોવાને કારણે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તે ઉતરના ગણાય છે. વિદ્યાર્થી પાસે પોતાનું મહત્વ ટકાવી રાખવા તે ધર્મની નિન્દા તરફ વળે છે અને એવા જ કારણોસર ધર્મના સાચા-ખોટા વિરુદ્ધ વિચારો તે વાંચે છે ને ફેલાવે છે.

બાળકને ધાર્મિક બનાવવા માટે આ સદ્વર્તર ગ્રંથ થવું જોઈએ.

ધર્મપ્રધાન આર્યાવર્તની વિશિષ્ટતા બીજી કોઈ રીતે હોય તે કરતાં ધર્મવિચારણાથી સર્વથી અધિક છે. એ જો દૂર થયો તે ચોક્કસ માની લેવું કે બીજી રીતે અન્ય દેશો સમગ્ર આર્યાવર્ત કંગાળ ગણાશે.

ધર્મ અને આત્મહિત માટે બાહ્ય સુખસાહ્યગીનો સર્વથા ત્યાગ કરી, કુમળી વયના બાળકો ભેગ લે છે તે આર્યાવર્તમાં ખીજે એવાં દર્શન તો શું, વાત પણ સાંભળવા નહિ મળે.

ભૌતિક વિકાસમાં સર્વસ્વ સમાયું છે, એ અનાર્થ ભાવનાનું આચાર છે. જરૂર ધાર્મિક ભાવના કાંઈક અંશે નછાજતા ભૌતિક વિકાસને અવરોધતી હશે, પણ એથી ધાર્મિક ભાવના વ્યાધાત છે, એમ માનવું-મનાવવું તદ્દન ભૂલભરેલું છે. આજ, એ અનાર્થનું સત્તા નીચે ઉછરેલું આર્યાવર્ત અધ્યાત્મને વિસરી ગયું છે. ભૌતિક પ્રગતિને પ્રાધાન્ય આપી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યું છે.

આ ભૌતિક ભાવનાનું જોર એટલું કાતિલ છે કે તેની અસર જોને જોને પહોંચી છે, તેને કોઈ પણ એસડ લાશુ પડતું નથી.

વિધ્યની પ્રજ્ઞને જો તે ઝેરી અસરથી બચાવવી હોય તો ધાર્મિક શિક્ષણમાં એવી વ્યવસ્થા કરવાની જરૂરી છે કે જેથી શાળક કાંઈક આત્માના હિતને સમજે. ભૌતિકમાં સર્વસ્વ ન માને.

આ ભૌતિકવાદની માયાજાળ પણ એટલી તો વિચિત્ર છે કે તેમાં ભલભલા મૂંઝાયા કરે છે. તેમાં ફસાયેલા ઠીક ગણાતા દલાએક એવી માન્યતા ધરાવે છે કે રાષ્ટ્રોત્થતિ એ જ ધર્મ છે. હજી વર્ષો દરમિયાન રાષ્ટ્રભાવના તરફ જનતાનું વલણ એટલું બધું પી ગયું છે કે ધર્મભાવના જૂલી જવાઈ છે પણ એથી કાંઈ સાર નથી.

વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ, રાષ્ટ્ર કે વ્યવહાર, કોઈના પણ ઉત્થાન વિકાસ માટે આધીન છે. ધર્મને વિચારીને તે વિકાસ સાધવા માટે જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, તે જામ માત્ર છે.

અધર્મના આચરણથી જો ઉત્થતિ થઈ શકતી હોય તો ઝેર માઈને પણ જીવી શકાય. ઝેર ખાઈને જીવી શકાતું નથી, એ જ પ્રમાણે અધર્મ આચરીને મુખી થઈ શકાતું નથી ને વિકાસ પ્રાપ્તિ શક્યતો નથી.

અહીં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવી જરૂરી છે કે-કેટલાએક અધર્મ આચરણ કરતા હોય છે ને મુખી હોય છે. એ કેમ બને ? પણ એ શક્ય છે; કારણ કે મુખમાં કારણજૂત ધર્મ-પુણ્ય પણ પૂર્વ-સંચિત તે આત્મા પાસે હોય છે. વર્તમાનમાં વ્યાપાર-ઉદ્યમ ન કરતો હોય પણ બેઠા-બેઠા ખાતો હોય એટલે એમ ન સમજવું. નગર ઉદ્યમે તે મુખી છે. પૂર્વોપાર્જિત ધન-સંચય તેની પાસે છે, તે તે સોમરે છે. તે પૂર્ણ થયે-ખૂટી ગયે, તે હતો એવો થઈ જશે. એ જ પ્રમાણે પૂર્વસંચિત પુણ્ય ખજાણ થયે જાણ જણાઈ જાય છે. કેટલીક દેખીતી ઉત્થતિ એવી હોય છે કે જે પરપરાએ અવનતિને માર્ગે જેથી જાય છે પાપ કરતાં મુખી થતા આત્માએ એ પ્રકારમાં આવે છે.

આ સર્વ વ્યવસ્થિત રીતે જનના નથી સમજી શકતી, તેમ કારણ એ જ છે કે-જાણનારી જ વિગિત જ્યાં પાપાયા હોય છે.

વધુ તો શું પણ આજુ બહાર જનનાના માનસ ઉપર એટલી અસર કરી ગયો છે કે “આત્મા” નામની કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ એવો સંશય માણું મરાવે છે. આત્મા જેવા પદાર્થનો સદ્ભાવ અપહાસ કરનાર શું બચાંકર આગરણ ન કરી શકે? એ કદાચ અધરું નથી. આ સર્વ વિગિતતા અટકાવવાને સમર્થ એક જ વસ્તુ છે. જાણકને પ્રથમથી એવા નાસ્તિક જ્યાં પાંચના દેવા ને આત્મા વગેરે છે તે દૃઢ ઠસાવવું. એક આત્મા છે એટલું ન સ્પષ્ટ અને મજબૂત ઠસી જાય તો અનેક વિદ્યુત આગરણ કરતે આત્મા અટકી જાય છે.

જાણક સ્વતંત્ર નથી, તેને જેવું શીખવશે તેવું તે શક્ય કરશે, તેને જેવું શીખવવું એ તેના પાલકના હાથમાં છે. શિક્ષણથી-સાચા :શિક્ષણથી જાણકને વંચિત રાખતા પાલક સમાન કોઈ તેના શત્રુ નથી. અને જાણકને હિતકર શિક્ષણ આપી તેને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જનાર સમા કોઈ તેના ઉપકારક નથી.

જાણકનું હિત શેમાં છે? એ માટે સુરને વધુ કહેવાપણું ન હોય જાણી તો ચોર માતા-પિતા પોતાના જાણકને એમજ સમજાવે કે-ભાઈ, આ ચોરીનો ધંધો શીખવામાં જ તારું હિત સમાયેલું છે. પણ તે હિતને શિષ્ટ સમાજ હિત ન માને, બચાંકર અહિત માને.

સોનું તે સોનું ને કથીર એ કથીર છે. એ જ પ્રમાણે હિત અને અહિત વ્યવસ્થિત છે. હિતને ઓછેવત્તે અંશે આચરી શકાય એ જુદી વાત છે પણ તેથી ખરાબને સારું માનવા જેવી ભૂલ ન કરાય.

એટલે જાણકના ભલાની ખાતર-હિતને માટે તેને સંસ્કારી-ધાર્મિક બનાવવો અને તે અંગે સર્વ કાંઈ કરી છૂટવું એ જ સર્વને માટે હિતકર છે.

૬. મધ્યમ વયના વિદ્યાર્થી જીવનના સંસ્કારો

પ્રાથમિક શિક્ષણ ગ્રહણ કરવાનો કાળ વીતે એટલે વિદ્યાર્થીની સમજશક્તિમાં ઠીક ઠીક વિકાસ થયો હોય છે. નવું નવું સમજવાની, દૃઢિત વિષયોને પણ જાણવાની જિજ્ઞાસા જાગૃત મધ્ય વયના કિશોરોમાં દેખા દે છે. તે જિજ્ઞાસાને ઉચિત રીતે સંતોષવામાં ન આવે તો તેઓ અવળે રસ્તે દોરવાઈ જાય છે. આ અવસ્થામાં ટેટલીક વિદ્યાર્થીઓ તો એટલા ચાકાક હોય છે કે તેમને શિખવવામાં આવતા વિષયો તો તેઓ સ્પષ્ટપણે ગ્રહણ કરે છે એટલું જ નહિ પણ શિક્ષક અને પુસ્તકથી નહિ મળતી ટેટલીક સમજો તેમની બુદ્ધિશક્તિ જતાવે છે. આવા ને તે સિવાયના બીજા વિદ્યાર્થીઓને તેમના જીવનને ઉપયોગી, હિતકારી ને વિકાસાત્મક શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તે તે શિક્ષણમાં આવશ્યક વસ્તુઓ પણ વિદ્યાર્થીઓને પૂરી પાડવી જોઈએ. શિક્ષણમાં ખાસ અગત્યની વસ્તુઓ આ પ્રમાણે છે

આરોગ્ય: વિધવા કોઈ પણ વ્યવહારમાં શરીરનું સ્વાસ્થ્ય પ્રધાન પણું જરૂરી છે, તે વગર કોઈ પણ છતી શક્તિએ યર્થ થકતું નથી, તેમાં પણ શિક્ષણમાં-જીવનમાં તેની વધુ પડતી જરૂર રહે છે. આરોગ્ય-હીન શરીરમાં તે તે ધાતુઓ પુટ નથી થતી અને તેથી જ શરીરનું જાંધારણ જોઈએ તેવું જાંધાતું નથી. તે તે અવયવો પૂરેપૂરા કામ આપતા નથી. શરીર સાંચાઓની અવ્યવસ્થાને લઈને માનસિક સ્થિતિ પણ અવ્યવસ્થિત, પુટ અને કારગત રહેતી નથી. માનસિક પોષણ સિવાય અભ્યાસ-વિદ્યાભ્યાસન ન યર્થ થકે એ સ્પષ્ટ છે, માટે અભ્યાસમાં વિકાસ સાધવાને ઇચ્છતા સદુ કોઈને પોતાના શરીરની સ્વસ્થતા સાચવવાને સંપૂર્ણ સાવધ રહેવું ખાસ જરૂરી

છે. તે માટે આરોગ્યની થોડી વાતો હૃદયમાં ડોનરી રાખવી આવશ્યક છે.

૧. આરોગ્યને આધાર સાથે જાડું જ નિહટના સંબંધ છે. આધારનું ઓગિત્ય ન વળગવનાર આરોગ્યને સુમાવે છે. જુલ ઉપરનો બેકાળૂ ખાન-ખાનમાં નિવેક સાગવવા નથી દેનો. જાગરને પ્રથમથી જિહ્વા ઉપર સંયમ રાખતા શીખવવું જોઈએ. ખાવાના લાલચુ વિદ્યાર્થી જે તે ચીજો જોઈને ખાવાને લલચાય છે-ખાય છે. જે તે ખાતાં તેને તે તે વસ્તુઓ પોનાના આરોગ્યને ખેંચક છે કે ખગારનાર છે તેનું જ્ઞાન નથી હોતું. આહુ વાતાવરણમાં ઉછરતાં વિદ્યાર્થીઓના આન્તુશાન્તુના પ્રસંગો ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે તો જાગૃત્યા સિવાય નહિ રહે કે, તે પ્રસંગો ખૂબ જ સ્વાસ્થ્ય-ઘાતક છે.

એક તો વિદ્યાર્થી પોતે જોઈએ તેવો સંયમ રાખવા ટેવાયેલો નથી હોતો, ને ખીજી જાણુ રસ્તામાં ને નિશાળની આન્તુશાન્તુ તુચ્છ ખાવાની ચીજો વેચનારા પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોય છે. તે તે ખાવાની વસ્તુઓમાં ઘણીખરી આરોગ્યને હાનિ કરનારી હોય છે. કેટલીક ચીજો તેવા પ્રકારની ન હોય તો પણ અકાળે ને અવ્યવસ્થિત ખવાતી હોવાથી જરા પણ લાભ તો કરતી નથી. આ જાળતમાં વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓ, શિક્ષકો અને સંરક્ષક તંત્રો ઘણાં જ બેદરકાર છે. એ ત્રણે જો જાગે તો તે સડો સત્વર નાખૂદ થઈ જાય ને અનારોગ્યના પંજમાં જતા વિદ્યાર્થીઓ ખચી જાય એ નિઃસંશય હકીકત છે.

આરોગ્યને નાશ કરનાર ખીજી એક વસ્તુ વિકૃતિ છે. પ્રથમ વયમાંથી પસાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓમાં વિકૃતિના અંકુર પ્રગટ્યા હોય છે તે અનુભવાતી વાત છે. કાળૂ વગરનું સહ-શિક્ષણ આ અંકુરમાં ભરપૂર પાણી સિંચવાનું કાર્ય કરે છે. વિકૃતિના વિચારો

તેવતા વિદ્યાર્થી કુછંદે ચડી જાય છે. ને આરોગ્યના પાયારૂપ શારીરિકશક્તિના બંધારણને વ્યવસ્થિત ટકાવવા અશક્ત બને છે. આખર બાંધાનો નળજો તે સદાને માટે અરોગ્યહીન રહે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકે અને પાલકે તેના સમ્યક્સંસ્કાર માટે ઘણા કાળજી રાખવાની જરૂર છે. નાની ને નજીવી લાગતી કુચેદા ઉપર ઉપેક્ષા ન કરતા તેને સખ્ત રીતે દાણી દેવી તે ભવિષ્યને માટે ઘણી જ લાભને માટે ॥ સંયમી અને ચારિત્રવાન વિદ્યાર્થીઓ પ્રમાણના અનમોલ જવાહર છે. શીલ ને સંયમમાં શિથિલ ક્રિયાશીલ પોતાના માટે જ કેવળ નહિ પણ પરને માટે પણ હેરસમા છે. પ્રવર્તી વિકૃતિઓ નાબૂદ થાવ-ને તેમાં પણ ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓની.

સમજી વિદ્યાર્થીએ પોતપોતાના જીવનને વિશિષ્ટ કરવા માટે નેચિત કરી લેવું જોઈએ કે, “જ્યાં સુધી વિદ્યાર્થી જીવન જીવું ત્યાં સુધી વિકારપ્રેરક નાટક-સિનેમા નહિ જોઉં, વિકાર-પ્રેરક નવલકથા નહિ વાંચું. બનતા પ્રયત્ને તેવા પ્રકારના ચિત્રો (Photo) ને વાતોથી દૂર રદીશ.” આ અને આવા પ્રકારના કાર્મ પણ પ્રસારથી-ઘાતક પ્રસંગથી દૂર રહેતો વિદ્યાર્થી જીવનમાં મદદતા વરે છે. પ્રબલ પ્રેરણા આપનાર નાયક (Leader) બને છે.

વર્તમાનમાં શિક્ષણ મદલ કરનાં વિદ્યાર્થીઓમાં આરોગ્ય-નાશક એક તત્ત્વ એ પણ છે ને તે અતિ જંગરણ-ઉજંગરા. પ્રમાદ, આગસ અને મોજશોખમાં સમય નિરર્થક ગુમાવીને અભ્યાસમાં બેદરકાર રહેતો વિદ્યાર્થી તેને શિખવવામાં આવતા લગભગ ઘણા વિષયોમાં નળજો રહે છે. પરીક્ષામાં નાપાસ થવાની તેને પૂર્ણ લીધે દોષ ॥ ને તેને પોતાનું વર્ષ નફાનું જાય એ પણ પરવડતું નથી. એટલે તે પરીક્ષાને સામે આવતી દેખીને તેને પહોંચી વળવા તલપાપક બને છે, કાચા વિષયોને પાકા કરવા ઠેકી

પીળા વર્ગેને આશય લખેને રાગના ઉન્નત્ય કરે છે તે
સ્વાસ્થ્યને શુભાવે છે.

સ્વાસ્થ્ય-સંગતિ એ શિશુઓનો ખાસો છે.

સ્વાસ્થ્ય-સંગતિ એ શિશુઓની ધીજ છે.

સ્વાસ્થ્ય-એ શિશુ સ્વસ્થતાને આવનારની પેરી છે.

બુદ્ધિ: શિશુઓમાં ધીજ અગત્યની વસ્તુ બુદ્ધિ છે. બુદ્ધિમાં
વિદ્યાર્થી અનેક વિદ્યામાં પ્રવીણ થાય છે. તેને વાળાવવામાં આવતો
દરેક વિષયો તે શીઘ્ર શિક્ષણ કરે છે. ગોતાના વર્ગમાં આગળ
પડતો રહે છે. નિશાળમાં ડાળી બાલુએથી પ્રથમ રહેતો બાળક
બુદ્ધિનો બુદ્ધો-જડ-મૂર્ખ ગણાય છે. તે આગળ વધી શકતો નથી
માંડ-માંડ અનેક પ્રયાસો કરી તે ઉપરના વર્ગમાં ચડે છે. વિદ્ય
મેળવવામાં, મેળવેલી વિદ્યાને સાચવી રાખવામાં ને તેનો વિકાસ
કરવામાં બુદ્ધિ એ મુખ્ય સાધન છે.

બુદ્ધિના અનેક પ્રકારો છે. કોઈની બુદ્ધિ ગોખી થાણું શકે
ગોખેલું ઠડ-કઠાટ ગોલી શકે એવી હોય છે, પણ તેના બાવો
વ્યવસ્થિત અર્થો ન સમજી શકે, આ પ્રકારની બુદ્ધિ ગોખાળીય
કહેવાય છે. આની સામે એક ધીજ બુદ્ધિ એવી છે કે જે સમજ
શકે છે પણ ગોખી શકતી નથી. ત્યારે કોઈ બુદ્ધિમાં ગોખવાની
અને સમજવાની બંને શક્તિ હોય છે. કોઈ બુદ્ધિ ગણિતમાં વેગ
વંત હોય છે તો કોઈ બુદ્ધિ ઇતિહાસમાં સારું કામ આપી શકે
છે, કોઈ બુદ્ધિમાં તર્કશક્તિની પ્રજાળતા હોય છે ત્યારે કોઈ
બુદ્ધિમાં સાહિત્યશક્તિનો સારો વિકાસ દેખાય છે.

આમ અનેક પ્રકારની બુદ્ધિ છે. તેમાં વિદ્યા-અહણુ કરતો વિદ્યાર્થી
કયા પ્રકારની બુદ્ધિ ધરાવે છે તેનો ખ્યાલ તેને શિક્ષણ આપતો
શિક્ષકે રાખવો જોઈએ. જેની પાસે જે પ્રકારની બુદ્ધિ હોય તે

તે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેની પ્રગતિ સારી થાય છે. તેમ ન કરતાં તેથી વિપરીત જુદા જ વિષયો પાસે તેને શિખવવામાં આવે ત્યારે તેને શીખનારને ક્યારેય યતો નથી ને શિક્ષણ આપનારની મહેનત નકામી જાય છે. ઠેકલીક વખત અમુક વિષયો માટે યોગ્ય ન હોવા છતાં તે તે વિષયો શીખવા જરૂરી જણાતા હોય તો તે માટે બુદ્ધિને કેળવવી જોઈએ. બુદ્ધિ કેળવવાના અનેક ઉપાયો છે. તેમાં પ્રથમ જે વિષય શીખવે હોય તેની જરૂર, વિષયની ઉપયોગિતા, મહત્તા બુદ્ધિમાં ઉતારવી જે વિષય જરૂરી જણાયો હોય તે વિષય સહેલાઈથી કેવી રીતે શીખી શકાય તે માર્ગ બાંધવો. એક વખત ન સમજાય એટલે તેને ઓછી ન દેતા તેની પાછળ કારંવાર પ્રયત્ન કરવો. આમ કરવાથી બુદ્ધિમાં શક્તિ વધે છે ને દરિન જણાતા વિષયોમાં પણ જડ બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ બની આગળ વધે છે.

વિદ્યાધનના રહસ્ય માટે બુદ્ધિ એ વીજોરી છે. વિદ્યા-વૃક્ષો બુદ્ધિ-મૂળિમાં નવપલ્લવિત રહે છે, બુદ્ધિ-જળથી પોવાયેલી વિદ્યા નિર્મળ બની બધાને આકર્ષે છે. બુદ્ધિવર્ગીયા બધે વિજય વરે છે.

૭. માધ્યમિક શિક્ષણનું પ્રધાન અંગ-વિનય

વિનય : વિદ્યારાજ્યનું ત્રીજું અંગ વિનય છે. વિનયને ગ્રીકો અર્થે નમ્રતા કહે છે. નમ્રતા વગર, વિનય વિના વિદ્ય નથી આવડતી, એ સદ્ગુણ સંદીકૃત છે. કયાં પ્રાચીન કાળના શુરુ અરણે સ્વાતંત્ર્યસર્ગાણ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ અને કયાં ગાલુ કાળના પોતાના વિનોદને માટે શુરુના આત્માનું દ્વીકામ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ! આલુ સમયના કોઈ પણ વિદ્યાર્થીના આગરણ તરફ નમ્ર કરવામાં આવે તો સ્પષ્ટ જણાશે કે, શિક્ષક પ્રત્યે તેનામાં જરી પણ માનની લાગણી નથી. વિનયની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલ આર્યાવર્તમાં વિનય એકદમ યાત્રી આડ્યો ગયો? એ એક સમસ્યા છે. વિનય ઘટવામાં કારણભૂત નાના મોટા ઘણા પ્રસંગો છે, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

પ્રથમ તો પૂર્વ કાળમાં વિદ્યાનો વિક્રય ગણુજ અદ્ય થતો હતો-થતો નહિ એમ કહીએ તો પણ આવે. વિદ્યા ભાણાવનારને પોતાની આજીવિકાનો પ્રશ્ન જટિલ ન હતો. જીવન સંતોષી હતા. જદ્વાની ભાવના પ્રધાનતા લોગવતી ન હતી. હૃદય ચોર્યા વગર પોતાને જે આવડતું હોય તે નિર્મળભાવે શિષ્યને અર્પણ કરવામાં આવતું હતું. આમ નિષ્કપટભાવે વિદ્યાદાન કરતાં શુરુ ઉપર વિદ્યા ગ્રહણ કરનાર શિષ્યને ગહુમાન-વિનય-ભક્તિ જાગે, એ સ્વાભાવિક છે. વિદ્યા લઈને આગળ આવેલો શુરુદક્ષિણા દેતો. તે દક્ષિણામાં કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી એવું સમર્પણ કરતો કે જીવનભર અધ્યાપકને જીવનનિર્વાહની ઉપાધિ રહેતી નહિ; એટલું જ નહિ પણ શ્રીમન્તાઈ આવી જતી. નિર્લોભી ને સાદાઈમાં પોતાની વિશિષ્ટતા સમજતાં શુરુ તેવી સમૃદ્ધિનો સ્વીકાર પણ કરતાં નહિ, એમ

પણ આર્થવર્તમાં જનંતું. ઉપરની હકીકત લાંબા ભૂતકાળની છે; તે પછી શિક્ષણવ્યવસ્થાનું સંચાલન મોટે ભાગે રાજ્યદ્વારા ચાલતું, રાજકીય શાળામાં અધ્યયન કરાવવાની સુદર ગોઠવણ રહેતી, અર્થ રાજ્ય ઉપાધી હેતું. તેનો ભ્રાજુ વિદ્યાર્થી ઉપર ખાસ પડતો નહિ. અર્થ પણ એટલા દુઃખ હતા કે તે માટે લાંબી ઉપાધિ પણ રાખવી પડતી નહિ.

આજે જે સ્થિતિમાં ગંભીર પરિવર્તન સ્પષ્ટ દેખાય છે. સરસ્વતી કુમારીનું વેચાણ છટેથોકે ચાલે છે, તે તેટલું શોચનીય નથી કે જેટલું તે વિદ્યા-વિક્રય પાછળ અનેક છળપ્રપંથો સેવાય છે. આજકાલ વિદ્યા લણાવનાર શિક્ષકો-માસ્તરો-વિદ્યાગુરુઓ દુહયથોરી ખૂબ કરતાં રીંછી મયા છે. ‘માસ્તરો નિરાશમાં પૂરું’ ‘લણાવનાં જ નથી’ એ વચન આજે સર્વત્ર સાંભળવા મળે છે. તેમાં મુખ્ય કારણ અર્થ-ધનભાવસા જ છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને દુઃખ સમયમાં ઘણાં વિષયો શિખવવાના રહે છે, વગેરે ગોણું કારણ છે. પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવાને લીધે ભણતરમાં નબળો ને પૈસાદાર વિદ્યાર્થી પોતાના વર્તના શિક્ષકને મોટે ભાગે ને તે અશક્ય હોય તો બીજા શિક્ષકને ખાનગી લણાવવા માટે રોકે છે. ઠીક ઠીક પૈસા શિક્ષકને આપે છે.

આ વાતાવરણની અસર વિદ્યાર્થીના માનસ ઉપર ખૂબ અવગતી પડી છે. આ સ્થિતિમાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષકના વિનય માટે હહેવામાં આવે ત્યારે તેના તરફથી જટલ હાલિ ઉત્તર સાંભળવા મળે છે કે, ‘માસ્તર ક્યાં મરૂત લણાવે છે.’ વિદ્યા-વિક્રયના સમગ્ર શસ્ત્રથી વિનયનો વિનાશ થયો છે. વિનય તો નથી રહ્યો પણ ને અવિનયના બીજકો પ્રથમથી રોપાયાં છે તેનો વિકાસ વધતાં વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષક પ્રત્યે જે વર્તન રાખે છે તે શિક્ષકની દયા ખાવા નેનું મની જાય છે.

ખીલું શિક્ષણ શરૂ કરવાની પ્રવૃત્તિએ એવી છે કે જેમાં વિનયના શિક્ષણને અવકાશ મળેતો નથી. વેગ ને ઝડપ વિનયના વિરોધી હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે એવાં હોય છે કે, તે વેગમાં વિનય કરતાં વિદ્યાર્થી સંકેતિત હોય છે. જાંદજા ઉપર એમનાની ક્રિયાની અંતર હોય છે, કે જ્યાં વિનયને આવના સંકેતિત થાય છે. શિક્ષકનું માનસ પણ એટલું અર્થપરનાં જાણી ગયું હોય છે કે તે પણ વિદ્યાર્થીને વિનયપ્રધાન વર્તન શિક્ષણનાં સંકેતિત થાય છે જ્યાં વિદ્યાર્થીના ગમે તેવા વર્તનને શિક્ષક નમાની લે છે. આવાં બધાં કારણોના ભોગ જાણે વિનય પોતાનું સર્વસ્વ લઈને નાસી જાય છે, ને તેના જવાને કારણે એક પ્રધાન અંગવિકાસ શિક્ષણ અપંગ લાગે છે. જો શિક્ષણ સંપૂર્ણ અંગોપાંગ સુખ જનાવડું હોય તો વિનયને કોઈ પણ ઉપાયે મનાવીને વસાવે જ જાય છે. વિનયને ફરીથી આમંત્રણ માટે અર્થીના વાતાવરણમાં થોડાં અગત્યના પરિવર્તનની આવશ્યકતા છે. તે આ પ્રમાણે:-

૧. શિક્ષકો સાદાઈને ટેળવે.
૨. જીવનની બહુ ખર્ચાળ સ્થિતિ ન થવા દે.
૩. જીવન-નિર્વાહ પૂરતું પ્રાપ્ત થતાં સંતોષ સેવે.
૪. વિદ્યા શીખવતાં જરા પણ હૃદય ન ચોરે.
૫. વિદ્યા ભણાવતા વિનય પણ વિદ્યાર્થીને ભણાવે.
૬. વિનયવિરોધી વર્તન વિદ્યાર્થીનું દેખે તો તેને આલવા ન દે.
૭. વિદ્યા માટે સર્વસ્વ આપી દેવાય તો પણ ઓછું છે તો શિક્ષકને આ સાધારણ અર્થ-અર્થ પૂરતો પગાર આપવામાં આવે છે તે કાંઈ નથી. એવી ભાવના વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઠસાવવામાં આવે.
૮. વિદ્યાર્થીના મનમાં એ દૃઢ ઠસી જવું જોઈએ, શિક્ષકનો વિનય કાંઈ તેને માટે નથી કરવાનો પણ પોતાને માટે કરવાનો છે.

વિનય વગરની વિદ્યા વન્ધ્યા સમાન છે, તે કાંઈ પણ ફળ આપતી નથી, માટે વિદ્યાને સફળ કરવાને માટે વિનય ખાસ રૂઢી છે એમ વિદ્યાર્થી સત્ય રીતે 'સમજે'.

આ અને આવા પ્રકારના બીજા અંગો પૂરાં થશે એટલે જાપાઆપ વિનયનું આગમન થશે.

વિનયેન વિદ્યા દ્વારા જે અસ્ત પામતા સનાતન વચનનો પ્રાસાદકાર થશે. આજ તો ઉપરના વચનની આગત એક 'અ' રીતીને વિદ્યા શ્રદ્ધાનો ન્યવહાર ધમધેકાર ચાલી રહ્યો છે.

વિદ્યાના અર્થોએ વિનયના સેવક બને ને જીવન શોભાવે તો જ તે સાચા વિદ્યાર્થી છે, બાકી શુરુ-શિષ્ય બન્નેના શ્રમ ને સમયનો દુર્ભાગ થાય છે ને વિનય નહિ આવે ત્યાં કુપી થયા જ કરશે એ નિર્વિવાદ છે.

વિનયનો પ્રકાશ સર્વેના અંતઃકરણમાં પ્રસરે કે નેથી વિવિધ વચારતોનાનું તે પ્રકાશમાં સર્વેને સ્પષ્ટ દર્શન થાય.

પચ્ચીસે વર્ષ પૂર્વેની એક વાત છે. વિદ્યા માટે વિનયની કેવી અમત્ય રહે છે તેના ઉપર તે વાત સારો પ્રકાશ પાડે છે. મગધ દેશનો રાજા રાજગૃહીમાં સંભળ કરતો હતો. તેની પાસે અતુલ સમૃદ્ધિ હતી, તેનો એકદંડીયો મહેલ ને તેની આનુભાનુ ઇએ જીતુના ફળને સદાકાળ આપતું ઉપવન દૂર દૂર ગયામાં હતું.

એક વખત તે નગરમાં રહેતા ચાંડાલની ગર્ભવતી સ્ત્રીને અકાળે આંખા ખાવાનો દોહડ-અભિલાષ લાગ્યો. સ્ત્રીએ પોતાના પતિને તે ઇચ્છા જણાવી પતિએ પ્રથમ તો ઇચ્છાને રોકવા કહ્યું, પણ પ્રગલ્ભ ઇચ્છા દાબી-દબાવી શકાય તેમ ન હતું.

ચાંડાલ પાસે વિદ્યા હતી. વિદ્યાના બળથી સત્તિએ રાજના બગીચા બહાર રહીને તેણે આંખાને નમાવ્યો, સુંદર આમ્રફળ લીધા અને સ્ત્રીની ઇચ્છા સંતોષી.

ગમીગાના રક્ષકો આગમ દના. આમરૂઠો એવાય છે તે દુરિયા તુરત જ તેમણે રાજત પાસે કરી. ચારને પકડવા માટે રાજતે મુખ્ય મંત્રીને આદેશ કર્યો. મંત્રી બુદ્ધિમાન હતો. બુદ્ધિમાન તેણે ચારને પકડી પાછાં ને સજ્જર પાસે લાવ્યું કર્યો. ચારી તેમાં પણ રાજચારી એ ગુન્યો સામારજ્ય ન ગણાય. તે સમય મર્યાદા અનુસાર ચારને પ્રાણદંડની શિક્ષા કરવામાં આવી.

બુદ્ધિમાન મંત્રીએ રાજતને વિનયુ' કે, નેની પાસે અઢધુ વિદ્યા છે તે શીખી લેવી જોઈએ. તે તેની સાથે આઢી ન્તય ઠીક નહિ. રાજત પોતે વિદ્યા શિખવા તૈયાર થયો. શિક્ષાસન પ બેઠા બેઠા તેણે આંડાલને હકમ કર્યો કે: 'વિદ્યા શિખવ.'

આંડાલ વિદ્યા શિખવવા લાગ્યો. સાત વખત તે વિદ્યા બોલે પણ રાજતને કાંઈ આવડયું નહિ.

મંત્રીએ કહ્યું: વિદ્યા આમ ન શીખાય. વિદ્યા માટે ઘાટુમા જોઈએ. વિનય વગર વિદ્યા ન ફળે. વિદ્યા શીખવી હોય તો શુ ઊંચે આસને બેસે ને શીખનાર વિનયપૂર્વક નીચે રહીને શીખે.

રાજતએ આંડાલને ઊંચે આસને બેસાડી પોતે તેની સમ અટખપૂર્વક નીચે રહ્યો ને વિદ્યા ભાગુવા લાગ્યો. તુરત જ વિદ્યા ગ્રહણ થઈ શકી.

વિદ્યા લીધા પછી શિક્ષાનો હુકમ કર્યો. મંત્રીએ કહ્યું 'વિદ્યાશુરને શિક્ષા ન થાય.' રાજતએ આંડાલનો સત્કાર કર્યો શિક્ષા માફ કરી.

રાજતનું શુભનામ છે શ્રેણિક ને મંત્રીનું પવિત્ર નામ અભયકુમાર.

શક્તિ ને સમૃદ્ધિથી અજોડ છતાં તેટલા જ વિનમ્ર તેઓ હતા

. નામ માત્રના આલંબનથી વિદ્યા શીખનાર એકત્રીય પોતાના શુરને દક્ષિણામાં પોતાની વિદ્યામાં સર્વસ્વ ગણાતા જમણા હાથની અંગૂઠાનું સમર્પણ કરતાં અચકાયે ન હતો, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

સાંદિપનીને ત્યાં વિદ્યાધ્યયન કરતા કૃષ્ણ, મુદ્ધમા વગેરેના વિનય, ભક્તિ, ઠેવા ઉચ્ચ કક્ષાનાં હતાં તે પણ જાહેર છે.

આવા વૃત્તાન્તો નજર સમક્ષ રાખી વિનયને સહુ કોઈ શીખે તો વિદ્યા વધે ને અનર્થમાંથી રક્ષણ કરવા સમર્થ બને. બાકી વિનયવિહીન વિદ્યામાંથી ઠેવા અનર્થ બને. તે આજની દુનિયાથી અભવ્યુ નથી. ઉત્તર ભાર્ગમાં આજળ વધવા ધ્વંસતા દેરકને જણાવવું જરૂરી છે કે-વિનય શિખે ને આગળ વધે.

‘ઉદ્યમઃ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું’ પ્રધાન ચોથું અંગ ઉદ્યમ છે. કાર્યો ઉદ્યમથી સિદ્ધ થાય છે, મનોરથો સેવવાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. ઇન્દ્રમેઘેવ નિષ્પાત્તિ કાર્યાય ન મનોરથે. ॥ વિદ્યા-સિદ્ધિ ઉદ્યમથી થાય છે, એ અનુભવજન્ય વાસ્તવ વાત છે. ઉદ્યમને અટકાવનાર ઉદ્યમનો પ્રતિપક્ષી કોઈ હોય તો તે પ્રમાદ છે. પ્રમાદ, આગસને ઉપેક્ષાને પરવશ થયેલા વિદ્યાધનને મેજવી શકતા નથી. પ્રાચીન અર્યાવર્તમાં વિદ્યા મેજવવામાં વખણાયેલા વિપ્રો માટે કહેવાય છે કે પ્રભાતમાં વહેલા જાગીને, ઉપોષપૂર્વક શાસ્ત્રોને કંઠે કરતા ને તેમાં આગસ-હાથ આવીને વિરોધ ન કરે તે માટે શિખને-ચોટલીને દોરીથી હાથે બાંધતા બે ઝાંકુ આવે તો તે જોડાય ને આગસ ઊડી જાય.

એ કે આજકાલ અધ્યયન કરતા વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રમાદ ન થાય ને મોડી રાત સુધી જાગીને પરીક્ષાને ઉપયોગી વિષયોને તૈયાર કરી શકાય માટે કેટલી પીણાનો ઉપયોગ કરે છે. પણ તેમાં અને પૂર્વના ઉપાયોમાં લાજ આપનાર ફેર છે. વિદ્યાર્થીને વિદ્યા

ગેળવવામાં ળીજી ગધી સાગળી પરાધીન છે જ્યાં ઉચ્ચ એ સ્વાધીન છે. જુદીના જડ વિદ્યાર્થીઓ પાળુ કેવળ ઉચ્ચને જાળે પારંગત થયાના ઘણા ઉદાહરણો છે. જ્યાં તીવ્ર યાદશક્તિવાળા જુદીમાને પાળુ આગસ ને પ્રમાદને વશ હતા. તે ત્યાંના ત્યાં રહ્યાના પાળુ પુત્રજા વૃત્તાન્તો છે.

એક સમજવા જેવી વાત છે. જે વિદ્યાર્થીઓ હતા. જાને ઉપર ગુરુની પ્રસન્નતા સારી હતી, પણ જાનેની શક્તિમાં ફેર હતો. એક હંમેશાના પાંચ શ્લોક મોઢે કરી શકતો ત્યારે જીજ્ઞે મહામહેનતે એક જ શ્લોક યાદ રાળી શકતો. એક વખત ત્રાણો શ્લોકપ્રમાણ એક અર્પણ ગ્રંથ મોઢે કરવાને ગુરુજો જાનેને આદેશ આપ્યો ને કહ્યું કે-જે પહેલાં શુદ્ધ ને સ્પષ્ટ સંવાળાવશે તે પ્રથમ ગણાશે. જુદીમાન વિદ્યાર્થીને પોતે પ્રથમ આવશે તે માટે જરા પણ સંદેહ ન હતો કારણ કે આટલું મોઢે કરવું તે તેને માટે જે મહિનાનું કામ હતું જડ વિદ્યાર્થી દશ મહિના મહેનત કરે ત્યારે તે ગ્રંથ કરી શકે તેમ હતું. જાનેજો ગોખવાનું શરૂ કર્યું. દશ દિવસ થયા ત્યારે પહેલાંને પચાશ શ્લોકો કડ-કડાટ મોઢે થઈ ગયા ને જીજ્ઞને દશ જ થયા હતા. પહેલાંની હારોહાર પહોંચવા માટે જીજ્ઞને જીજ્ઞ ચાલીસ દિવસ જોઈએ. પહેલાંને થયું કે હવે મારે એવી ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર છે ? ચાલીસ દિવસ બહાર કરું. તે અમનચમનમાં પડી ગયો. જીજ્ઞે તો પહેલાંનું કરેલું બૂલી ન જવાય માટે દરરોજ સંભારી ન્થ ને નવો શ્લોક નિયમિત મોઢે કરે. પહેલાં વિદ્યાર્થીને અમન-ચમન ને આનંદમાં રસ વધી પડ્યો. ચાલીસ દિવસ ને ચાર મહિના તેના એમ ને એમ ચાલ્યા ગયા. પછી તો તે ગોખવા જોસે પણ તેનું ચિત્ત તો વિલાસ અને વિનોદમાં જ હોય. પરિણામ એ આવ્યું કે-તે પાછળ રહી ગયો ને જડ આગળ વધી ગયો. તે પ્રથમ કક્ષામાં આવ્યો, વખણાયો. ઉદ્યમ કેવી સિદ્ધિ અપાવે છે તે હકીકત આ વાતમાં

જરૂર છે એ તેમની દૃઢ માન્યતા હોય છે. નિશાળમાંથી છૂટીને માર આવીને તે તે વિષયોનાં પુસ્તકો તે કેવી ગેદરકારીથી મૂકે છે તે જોતાં અગાધ આવશ્ય છે, તેના પ્રત્યે તેને કેટલી ગંધી સૂગ છે.

આ સૂગ-આ અરુચિ-આ ઉપેક્ષાભાવ દૂર કરવા માટે તે તે વિષયો જીવનમાં કેટલી અગત્ય ધરાવે છે તે વિદ્યાર્થીઓના માનસમાં સચોટ ઠસાવું જોઈએ. આશોસાય દશાભેદે અમુક વિદ્યાર્થીઓને અમુક વિષયો જરૂરી પણ હોવા નથી તેનો જોગ તેના ઉપર ન લાદવો જોઈએ. નકામા જોગતું વારણ વધી જવાથી ઉપયોગી શક્ય કરવા માટે પણ વિદ્યાર્થી તૈયાર રહેતો નથી. અહીં એક અગત્યની વાત સમજવા જેવી છે, આલુ વિદ્યાર્થીઓને આ જીવનમાં ઉપયોગી વિષયો અગત્યના છે એટલું સમજાવવાય છે ને શિખવાય છે, પણ આર્યાવર્તના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આ જન્મ સમાપ્ત થયા બાદ આત્મા મુક્ત ન બને ત્યાંસુધી તેને જીવંત જન્મો કરવા પડે છે. તે જન્મમાં ઉપયોગી બને તેવા વિષયોનું જ્ઞાન આપતા ગ્રંથો પાર વગરના આપણી પાસે છે, તેના પ્રત્યે તો આલુ શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉપેક્ષા સેવાય છે, એટલું જ નહિ પણ અરુચિ ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવે છે; એ ખૂણ જ ખતરનાક છે. સર્વ અનર્થોને પાપોનું મૂળ તેમાં સમાયું છે. પ્રથમથી જ પરલોકના હિતકર ગ્રંથો પ્રત્યે સૂગ ધરાવતો વિદ્યાર્થી જીવનમાં નીતિ પણ ઉતારી શકતો નથી.

ઐહિક જીવનમાં જેમ તેમ આગળ રહેવા માટે જનતા કેવી કેવી અનીતિ સેવે છે તે આજના યુગમાં અજાણ્યું નથી, એમાં જવાબદાર હોય તો તે શિક્ષણ જ છે. અધ્યાત્મ અને અધ્યાત્મ સમજાવનારા શાસ્ત્રો પ્રત્યે જો રાગ જાગે અને તેનું અનુશીલન વધે તો માયા-પ્રપંચ ને અનીતિના મૂળ જે જડ ઘાલી ગયાં છે તે ક્ષણમાં હથમચી બાય.

અર્થજિગ્ણ પણ જાણે છે. આવાં બુદ્ધિ કે, અર્થ
 કે જેને માટે ? આ માટે ? કેટલો અવગણને માટે ? અર્થજિગ્ણ
 તેને કમળને છે કે પરલોક છે માટે આ પાપ નાર ન્યાં ભોગવ-
 નું છે. પણ દરીને પું મળી નરિ આ, જહું કર, જહું કરીશ
 મુખી દારી. નાર દુઃખી મહુ દોય નાં નને કાંઈ કહેવાપાતું
 નથી, પર હું સમજુ છે, મુખને. નાર છે તે આ માટે દુઃખનાં
 મને સેવે છે ?

આ વાત અધ્યાત્મ સિવાય કોઈ રીતે ગળે ઉતરે એવી નથી
 ને એ રીતે અવનશુદ્ધિ માટે કોઈ પણ પ્રજાગ સાધન હોય તો તે
 અધ્યાત્મ છે, તેના પ્રત્યે, તેને સમજાવનારાં શાસ્ત્રી પ્રત્યે એચિ-
 પ્રેમ-અનુરાગ ઉપજ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે. ખરો શાસ્ત્રરાગ
 એવું છે. ચિરકથાથી રૂગ તેથી જ મળે છે.

આ રીતે-આરોગ્ય, શુદ્ધિ, વિનય, ઉપમ અને શાસ્ત્રરાગ એ
 ધંચે અંગો નેટવે નેટવે અંગે પુદ્ધ બને છે તેટલે અંગે
 વિરા-શરીર પુદ્ધ બને છે. અંગે કુર્બાન હોય તો શરીર કુર્બાન
 હોય. એ નિર્વિવાદ વાત છે. શરીરને સખા કરવા મુશ્કેલી
 અંગે સખા કરવાં જોઈએ. વિવાહેદની સખાવા, ઉપરના પાંચે
 અંગે ઉપર અવલોકે છે, એ અંગોની સખાતા સાથે વિવા
 હોય મહુ કોઈની સખા અને નિરોગ રહે.

'સંકેશરૂપ' વાવેનર કરવાનો કાળ અશ્વિ સુધીનો છે. આ
 કાળ દરમિયાન કાળજીપૂર્વક સંકેશરૂપ વાવેનર કરવામાં આવે
 ને તેમાંથી ઉપજ થતાં વૃક્ષો અને તેના મુન્દર દ્વેષ વિશ્વને
 મુન્દર નૃમિ કરાવનારાં થશે, માટે વાવેનર કરવામાં રીઝ કે આગત
 રવી નરિ. આ રીતે વાવેનર કરવામાં પ્રયત્નથીજ બનવું.